

Jurij Snoj

## Dallamváltozatok a kamniki graduálében

A középkori kéziratokban a gregorián dal-  
lamok közismerten nem mindig ugyanab-  
ban az alakban találhatók meg. Egy adott  
gregorián dallam konkrét dallammenetének,  
pontosabban e dallammenet különböző for-  
rásokban megjelenő notációs formájának

összevetése során a kutató előbb-utóbb változatokkal találkozik, melyek bizo-  
nyos fokig módosítják a darab megszokott zenei képét. A középkori zenei for-  
rások dallamvariánsainak problémája többféleképp is megközelíthető. Bár a va-  
riálódás nem érinti a darab zenei lényegét, a variánst némelyek az őseredeti  
gregorián dallamtól való eltávolodásként értelmezhetik. E felfogás pártolói első-  
sorban azok a történeti szemléletű előadók, akik azt az „eredeti” zenei jelentést  
keresik, amely feltehetően egybevág a legkorábbi gregorián kéziratok éneke-  
seinek és neumátorainak gregorián dallamokról alkotott elképzelésével.

Ugyanakkor a gregorián dallamok a kéziratok folyamatos szaporodása ré-  
vén nemcsak egyre nagyobb területeket hódítottak meg, hanem változtak is,  
s a fennmaradt forrásokban tanulmányozható változataik jól tükrözhetik a késő  
középkor zenei koncepciójának, stílusának fejlődését. A dallamváltozat ebből  
a nézőpontból sokkal inkább értelmezhető a középkori zenei gondolkodás ala-  
kulásának egykorú tanújaként, mintsem az eredetitől való eltávolodásként. Így  
az előadó ugyan figyelmen kívül hagyhatja e jelenséget, a történésznek azonban  
foglalkoznia kell vele.

A jelen tanulmány egy töredékesen fennmaradt graduále dallamváltozatait vizs-  
gálja, amely a XIII–XIV. század fordulóján, tehát mintegy három-négy évszáz-  
zaddal a legkorábbi ismert graduálék után keletkezett. Az összesen 20 fólióból  
álló töredék darabjait három helyen őrzik, a ljubljanoi Történeti Archívumban,  
valamint a nazarjei és a kamniki<sup>1</sup> ferences kolostorokban. Felesleges hangsúly-  
oznunk, hogy a szóban forgó graduálék a ferencesek semmiképp nem hasz-  
nálhatták: egyrészt az osztrák ferences provinciában, amelyhez Kamnik is tar-  
tozott, nem írtak adiasztematikus neumákat, másrészt a graduále sokkal korábbi,  
mint a XV. század végén alapított kamniki kolostor.<sup>2</sup>

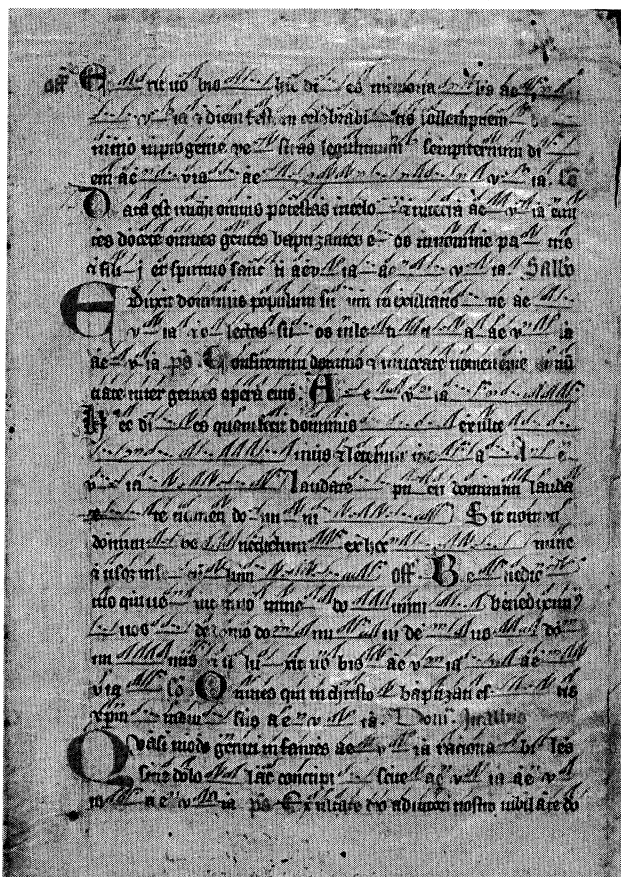
A graduálében a német adiasztematikus neumanotáció egyik késői változata  
látható (lásd a fakszimilét). Mindaddig nem sikerült meghatározni a könyv pon-  
tos provenienciáját. A kamniki graduále notációját a következő források

<sup>1</sup> Kamnik német neve Stein, Ljubljanától kb. 20 km-re északra fekszik Szlovéniában.

<sup>2</sup> Jože ŠKOFLJANEC: „Red manjših bratov (OFM) in provinca sv. Križa”, in Silvin KRAJNC (szerk.):  
*Franciškan v Ljubljani*. Ljubljana, Samostan in župnija Marijinega oznanjenja 2000. 32., 34.

*Jurij Snoj (Ljubljana) szlovén zenetörténész.  
E tanulmánya a Szendrei Janka 70. születésnap-  
jára rendezett nemzetközi konferencián, 2008.  
november 30-án Melodic Variants in the  
Gradual from Kamnik címmel elhangzott  
előadásának szerkesztett változata.*

írasmódjához áll közel: Zágráb, MR 70;<sup>3</sup> Graz, Universitätsbibliothek, Hs. 756 (graduále Seckauból),<sup>4</sup> Bécs, ÖNB, Ser. Nov. 2700 (graduále Salzburgból).<sup>5</sup> E forrásokra támaszkodva feltételezzük, hogy a kamniki graduálét valamelyik délnémet egyházi központban másolták.<sup>6</sup>



Faksimile: Ljubljana, Történelmi Archívum (Sadnikar-gyűjtemény)  
Feria VI. post dom. Resurrectionis, Sabbato in Albis.

<sup>3</sup> A forrást Hana BREKO tanulmányozta. Lásd *Misal MR 70 zagrebačke Metropolitanske knjižnice*. Zagreb, Croatian Musicological Society 2003., sok faksimilével.

<sup>4</sup> Faksimile: Charles E. BREWER: „In Search of Lost Melodies: the Latin Songs in Graz 756”, in David HILEY — KISS Gábor (eds.): *Dies est leticie. Essays on Chant in Honour of Janka Szendrei*. Ottawa, The Institute of Mediaeval Music 2007. 106.

<sup>5</sup> Faksimile: Stefan ENGELS: „Adiastematische Neumen mit melodischer Zusatzbedeutung”, *Beiträge zur Gregorianik XXVI* (1998) 80.

<sup>6</sup> Franz Karl Prassl és Stephan Engels szerint a kódex Passau környékéről származik (szóbeli közlés).

Mi a leghelyesebb módszere a dallamváltozatok vizsgálatának? A legmegfelelőbb kétségtelenül a történeti megközelítés. Az egyes középkori könyvtípusok genealógiájából kiindulva azt kell vizsgálnunk, milyen jellegű módosulásokon és változásokon estek át a dallamok, miközben egyik könyvből a másikba másolták őket. E terv azonban sajnos aligha kecsegtet sikerrel: a munkához szükséges erőfeszítés mértéke, valamint a középkori gregorián kéziratok leszármazási láncolatában tapasztalható hiányok hamar megghiúsítanak a vállalkozást. Ezzel a megközelítéssel szemben tanulmányunk egy jól körülírt anyag vizsgálatára összpontosít. A kamniki graduále mintegy 20, többé kevésbé véletlenszerűen kiválasztott dallamát<sup>7</sup> az egyik legmértvadóbb középkori graduále, a kora XI. századi Einsiedeln Cod. 121<sup>8</sup> változataival vetjük egybe — jóllehet mindkét forrás (rövidítésük a továbbiakban E és K) adiasztematikus neumanotációt használ, vagyis nem közli a dallamokat olvasható, megfejthető alakban. Emellett, bár a kéziratok neumái ugyanahhoz az alaptípushoz tartoznak, a fiatalabb kódex kottairása különbözik a régebbitől: így a kiválasztott dallamok összevetése nem a zene, hanem a notáció szintjén kezdődhet el.

A neumanotáció egyik alapvető jellegzetessége, hogy az alapneumák mellett egy sor kiegészítő jelet is alkalmaz. E speciális neumaelemeket mindezedáig —finoman szólva— nem értelmezték kielégítően.<sup>9</sup> Ezek a jelek utalhatnak az előadásmód sajátosságaira, egy ritmikai árnyalatra, egy félhangnál kisebb hangközre, vagy az érintett hang megkülönböztetett funkciójára a dallam folyamatában. A továbbiakban számba vesszük az E forrás összes különleges neumajelzését, amely a kiválasztott dallamokban szerepel, majd e helyeket összevetjük a K megfelelő pontjaival. Az összehasonlítás feltehetően megmutatja, hogyan értelmezték a jeleket a legkorábbi fennmaradt forrásoknál évszázadokkal később működő notátorok, továbbá választ adhat arra a kérdésre is, hogy milyen módon és milyen irányban változtak meg a gregorián dallamokkal kapcsolatos, alapvető elgondolások az évszázadok folyamán.

\*

Kezdjük a vizsgálatot a *liquescens*-jelekkel, és nézzük meg, vajon ugyanazokon a helyeken szerepelnek-e az E és K forrásokban! Az E kódex meglehetősen gyakran használ *liquescent*: a kiválasztott tételekben összesen 60 esetet találunk. Érdekes megfigyelni, hogy ezek között jóval gyakoribbak a lefelé irányuló dallammenetben, mint a felfelé irányuló mozgásban előforduló esetek, az arány













<sup>7</sup> Introitusok: *Benedicta sit, Dispersit dedit, Domine in tua virtute, Dominus secus mare, Factus est Dominus, Mihi autem, Sancti tui, Timete Dominum*; offertórium: *Benedictus qui venit*; kommúniók: *Amen dico vobis quod vos, Benedicimus Deum caeli, Benedicite omnes angeli, Confundantur superbi, Dicit Andreas Simoni, Gaudete iusti, Quicumque fecerit, Signa eos, Vos qui secuti estis, Tu es Petrus*.

<sup>8</sup> A kézirat tartalmát a bencések a *Graduale Triplex*-ben használták fel (Solesmes, Abbaye Saint-Pierre de Solesmes 1979).

<sup>9</sup> Rövid összefoglalás: David HILEY: *Western Plainchant. A Handbook*. Oxford University Press, Oxford 1993. 357–361.

kb. kettő az egyhez. A K-ban sokkal kevesebb liquescens látható; az E forrás 60 esetéből itt mindössze 26-ban szerepel, nem számítva két olvashatatlan pontot. A másik feltűnő jellegzetesség, hogy az emelkedő dallammenetben előforduló liquescensek gyakorisága a K forrásban még kisebb. A kiemelt darabokban csak nyolc ilyen példát láttunk, és ezek a helyek is vitathatók, hisz a notációban itt szereplő epiphonus alig különböztethető meg egy egyszerű pestől, vagyis az összes epiphonus értelmezhető akár pesként is.



Közelebbről nézve megállapíthatjuk, hogy mind a 32 esetben, ahol az E-től eltérően nincs liquescens-jel a K-ban, magát a liquescens hangot mellőzi a notátor; így az epiphonus vagy cephalicus helyett a K-ban csak virga szerepel (1/a kottapélda: comm. *Amen dico*, a „centuplum accipietis” szöveg fölött), a torculus liquescens helyett pedig csak egy podatus (1/b kottapélda: comm. *Amen dico*, az „omnia” szó fölött). E helyeken tehát a K forrás gyakorlatilag eggyel kevesebb hangot ír elő, mint az E megfelelő pontjai. Ugyanakkor azok a helyek, ahol a K-ban is liquescens szerepel, olykor dallamilag mégis különböznek az E párhuzamos helyeitől: pl. egy torculus-liquescens epiphonusként jelentkezik (7 db, pl. 1/c kottapélda: intr. *Sancti tui*, „regni”), az ancus cephalicusszá alakul (3 db, pl. 1/d kottapélda: comm. *Amen dico*, „aeternam”), az epiphonust cephalicusként (1 db, pl. 1/e kottapélda: intr. *Sancti tui*, „benedicent te”), a tristropha-liquescenst szintén cephalicusként értelmezik (1 db, pl. 1/f kottapélda: intr. *Timete Dominum*, „nihil deest”). Az E forrás 60 vizsgált példájából végül mindössze 15 olyan liquescens-alkalmazás marad, amely nem mutat különbséget a két forrásban (1. kottapélda).

1/a		1/b		1/c	
K		K		K	
E		E		E	
1/d		1/e		1/f	
K		K		K	
E		E		E	

Térjünk át a *quilisma* vizsgálatára! Az áttekintett dallamokban az E forrás 46-szor használ quilismát különféle neuma-kombinációkban. A K-ban sokkal ritkább a quilisma alkalmazása, mindössze hatszor találjuk meg az említett helyeken. A quilismát tartalmazó neumák a K forrásban olykor egyszerű alapneumaként jelennek meg: pl. egy quilisma-pes sima pesként (2/a kottapélda: comm. *Vos qui*, „Israel”) vagy a tractulus és quilisma-pes kombinációja egyszerű scandicus formájában (2/b kottapélda: comm. *Gaudete iusti*, „alleluia”). Ennek következtében kissé módosulhat a neumák csoportosítása. Gyakoribb azonban, hogy a vizsgált pontokon más változások is megfigyelhetők: pl. adott dallamformulán belül egy-két hang hiányzik, illetve többletként jelenik meg (2/c kottapélda: comm. *Confundantur*, „tuis”), esetleg a quilismát tartalmazó jelet egyszerűen kihagyják (2/d kottapélda: intr. *Dispersit dedit*, „saeculi”). A K forrás quilismát tartalmazó pontjai közül háromnál dallami változás is látható.

Mindent összevéve csak három olyan eset marad, ahol a quilisma használata pontosan megegyezik az E-ben és a K-ban. Nyilvánvaló, hogy a quilismát tartalmazó mozzanatok zeneileg bizonyos értelemben kényes és érzékeny pontok lehetnek. Valószínű ezért, hogy értelmezésük és pontos megragadásuk olykor nehézségekbe ütközött, vagy egyenesen fölöslegesnek tűntek. Mindez ahhoz vezetett, hogy a későbbi notátorok, köztük a K forrásé is, az érintett dallamrészleteket különféle képpen értelmezték.<sup>10</sup>

2/a

K E 

2/b

K E 

2/c

K E 



2/d

K E 



<sup>10</sup> A probléma körül kialakult vitáról lásd: SZENDREI Janka: „Quilisma und Diastematie”, in Janka SZENDREI — David HILEY (eds.): *Laborare fratres in unum. Festschrift László Dobszay zum 60. Geburtstag*. Hildesheim—Zürich, Weidemann 1997. 317–318.

Az E forrás három egymást követő hang fölfelé haladását legtöbbször *salicusszal* és nem *scandicusszal* ábrázolja; a *scandicus* ugyanakkor főleg kombinációkban jelenik meg (pl. *scandicus subbipunctis*). A *salicus* alapneumán kívül (*punctum*+ívelt vonal+virga) az E kódexben még egy forma szerepel, ahol a hajlított vonás két virgát köt össze: ez a típus sokkal ritkább. Az E-ben 21 *salicust* találunk az érintett darabokban, ebből mindössze egy mutatja a fentebb leírt, sajátos alakot. A K-ban a *salicus* helyén túlnyomórészt egyszerű *scandicus* szerepel, amely két *tractulusból* és egy *virgából* áll. (3/a kottapélda: intr. *Benedicta sit*, „*miser ricordiam*”). Öt esetben a háromhangos csoportok *podatusszá* egyszerűsödnek a K-ban (3/b kottapélda: comm. *Amen dico*, „*possidebitis*”), egy, alig olvasható esetben pedig az E *salicusa* K-ban *quilisma-pesszé* alakul. Az utóbbi forrás neumátora nyilvánvalóan nem ismerte a *salicust*, így nem is különböztethette meg a *scandicustól*.

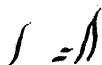
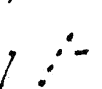
3/a

K   
 E 

3/b

K   
 E 

Hasonló megállapításra jutunk a *trigon* esetében. Az E kódexben hat helyen találkozunk vele a kiválasztott darabokban; itt mindig megelőzi egy *virga* vagy *tractulus*, esetleg egy-két emelkedő *punctum* — két esetben pedig *virga* követi. A vatikáni kiadás<sup>11</sup> e csoportokat a következő dallamfordulatokként írja át: *FGaaG*, *Gcca*, *Gccg*, *acca*, *egged*, vagyis a diasztematikus kotta a *trigon* első két hangját ugyanabban a hangmagasságban értelmezi. A K analóg helyén a *trigont* ismét *alapneumák* helyettesítik: *torculus* (*resupinus*) vagy *scandicus flexus* (4. kottapélda: comm. *Benedicite omnes*, „*saecula*”). Bármilyen „titkos” jelentéssel bírt is, a *trigont* a K skriptora feltehetően már nem értette.

K   
 E 

4. kottapélda

<sup>11</sup> A *Graduale Triplex* szerint.

A *pressus* szintén a sajátos neumajelek közé tartozik. Két változata van, a *pressus minor* és a *pressus maior*. A vizsgált énekek E kódexbeli lejegyzésében hat alkalommal fordul elő *pressus minor*, egyszer pedig *pressus maior*. A *pressus minor* —egy kivétellel az összes esetben— a megelőző clivishez kapcsolódik írásképileg, s a két elem együttesét tulajdonképpen egyetlen összetett neumajeként kell értelmeznünk. A *pressus minor* rendszerint két lefelé lépő hangot jelez a vatikáni kiadás szerint pedig az első hangja megismétli az előtte álló hangmagasságot, pl. egy clivis második hangját, kivéve azt az esetet, amikor nincs a megelőző neumához (clivishez) kapcsolva. A hat *pressus minor* közül három a K-ban is felfedezhető azzal az eltéréssel, hogy itt a jel nem kapcsolódik össze az öt megelőző neumával, hanem önállóan áll (5/a *kottapélda*: off. *Benedictus qui*, „*Dominus*”, faksimile is). A másik három esetben a dallam idevágó pontjai a K-ban alapneumákkal szerepelnek (5/b *kottapélda*: intr. *Domine in*, „*Domine*”). A vizsgált tételek között az E forrásban egyetlen *pressus maior* található, amely a vatikáni kiadás szerint három hangot jelöl, kettő azonos magasságút s egy szekundlépéssel lejjebb levőt. A K-ban ezen a helyen egy *pressus minor* olvasható (5/c *kottapélda*: off. *Benedictus qui*, „*alleluia*”, faksimile is).

5/a

K

5/b

K

5/c

K










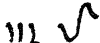
E

E

E

A sajátos jelek újabb csoportját alkotják az azonos hangok többszöri ismétlését jelölő *strophicusok*. Az E kódexben 34 esetben fordulnak elő, többnyire hosszabb-rövidebb melizmák részeként. A *strophicus* az E forrásban *bistropa*, *bivirga*, *tristropa* sőt esetleg *quadristropa* formájában jelenhet meg, ez utóbbiban a *tristropa* utolsó vonása még egy lefelé irányuló vonallal meghosszabbodhat, egy további (azaz negyedik), alacsonyabb *liquescens* hangot jelölve. A 34 alkalmazásból 18 esetben ugyanaz a jel szerepel a K megfelelő pontjain, míg hat ízben E *bivirgája* a K-ban *bistrophává* alakul át. Négy további esetben az ismétlődő hangok száma változik meg: csökken (három példa), vagy nő (egy eset). Ennek megfelelően a K kódexben a tri- és *quadristropa* helyett csak *bistropa* áll (6/a *kottapélda*: intr. *Sancti tui*, „*benedicent*”), viszont egy alkalommal az E *tristrophája* a K-ban négy hangot tartalmazó *quadristrophává* alakul (6/b *kottapélda*: off. *Benedictus*, „*alleluia*”, facsimile is). Végezetül hat esetben jelentősebb dallami variálódást tapasztalhatunk: a K forrásban a *bivirgát* egy esetben *clivis*, egy másikban pedig *podatus* helyettesíti, másutt a *quadristropa* helyén *virga*, a *tristropa-liquescens* helyén pedig, amely magában rejti a negyedik *liquescens* hangot, egy szokványos *cephalicus* áll

(6/c kottapélda: intr. *Timete*, „*nihil deest*”). Egy ízben a bistropha és clivis egymásutánját egy tristropha pótolja (6/d kottapélda: intr. *Benedicta sit*, „*trinitas*”), míg másutt a tristropha és torculus neumacsoport egy meglehetősen eltérő dallamfordulattá alakul, amelyet a neumátor egy podatus, subbipunctis és torculus formájában rögzített (6/e kottapélda: intr. *Mihi autem*, „*eorum*”). Ebben az utolsó esetben a hangismétlést hullámzó dallamvonal váltotta fel.





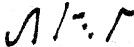


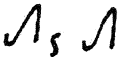
6/a	6/b	6/c
K 	K 	K 
E 	E 	E 
6/d	6/e	
K 	K 	
E 	E 	

A gondolatmenet lekerekítése céljából szólnunk kell még néhány különleges neumajelzésről. Az E forrás megvizsgált darabjaiban három *pes quassus* található, amelyek helyén a K forrás egyszerű pest közöl (7/a kottapélda: comm. *Gaudete iusti*, „*Gaudete*”).

Az E forrás *virga strata*-ja a K-ban egy alkalommal pesszé, egy másik helyen virgává egyszerűsödik; és olyan is előfordul, ahol a virga stratát tartalmazó dallamfordulatot a K forrás lényegesen megváltoztatja és alapneumákkal adja vissza (7/b kottapélda: *Domine in tua*, „*bona*”). Az E négy olyan esetét, amelyben a torculust *apostropha* követi, amely a vatikáni kiadás szerint a közvetlenül előtte álló hang ismétlését jelezheti, a K kódex három alkalommal torculus *resupinusszal* (7/c kottapélda: comm. *Signa eos*, „*imponent*”), illetve egyszer torculusszal valósítja meg. Az *apostropha*t a K scriptora nyilvánvalóan nem tekintette az előtte álló hang megismétlésének.

Végül három *oriscus* is előfordul a kiválasztott dallamokban: az első két torculus között szerepel, a következő *scandicus flexus* után, a harmadik egy sor lefelé haladó *punctus*t követ. A K-ban az *oriscus* kimarad, és a helyén álló dallamelem alapneumákkal szerepel — egy alkalommal leegyszerűsítve (lásd 7/d kottapélda: intr. *Dispersit dedit*, „*eius*”).



	7/a		7/b		7/c	
<b>K</b>			<b>K</b>		<b>K</b>	
<b>E</b>			<b>E</b>		<b>E</b>	
	7/d					
<b>K</b>						
<b>E</b>						

Eszztétikai nézőpontból a gregorián dallamok természetesen nem bonthatók elszigetelt, mégoly tetszetős mozzanatokra, hanem csak önálló zenei egységként, egészként szabad kezelni őket. Így pusztán a dallami kivágatok elemzésével, azon a módon, ahogyan ezt a tanulmányban tettük, a kamniki graduále zenei jellegzetességeit nem lehet kielégítően leírni. Mégis az einsiedelni kódexszel való összevetés jól szemléltetheti a gregorián ének fejlődését a késő középkorban. Eléggő nyilvánvaló a kamniki graduále erős törekvése a különleges neumajelek elhagyására, s azok alapneumákkal történő helyettesítésére. Így a liquescens jelek sokkal ritkábbak K-ban, mint E-ben és ugyanez érvényes a quilismára is. A kamniki forrás nem használ salicust, benne a trigon más sajátos elemekhez hasonlóan hagyományos neumákká alakul át. Az E-ben sajátos jelekkel rögzített mozzanatok a K-ban olykor megváltozott alakban jelennek meg azt a benyomást keltve, hogy a notátor nem értette meg vagy feleslegesnek tekintette őket. Másképp fogalmazva úgy tűnik, a kamniki graduále leírójának zenei elgondolásában azokat a dallamokat, amelyek egyszerű dallamfordulatokból állnak, egyszerű neumákkal kell közölni. A gregorián dallamok leegyszerűsítése, ha úgy tetszik, „kisimitása” tovább folytatódott a későbbi századok diasztematikus kézírataiban.

Fordította: Gilányi Gabriella

# MUSICALIA DANUBIANA

MTA  Zenetudományi  
Intézet

## ANTIPHONARIUM

ECCLESIAE PAROCHIALIS URBIS

### KRANJ

*A szlovéniai Kranj város plébániájának XV. századi antifonáléja — Faksimile-kiadás az MTA Zenetudományi Intézetének Musicalia Danubiana sorozatában (23/I–II. kötet).*

*Szerkesztette és a bevezető tanulmányokat írta: Jurij Snoj és Gilányi Gabriella*